

ricardo bofill

in memoriam

Avui, a l'edat de vuitanta-dos anys ens ha deixat **Ricardo Bofill Levi**.

El primer arquitecte espanyol amb veritable projecció internacional després de la postguerra ha estat, sense dubte, **Ricardo Bofill Levi** (1939-2022). N'hi va haver, com **Josep Antoni Coderch de Sentmenat**, que començaven a ser reconeguts per la premsa especialitzada, sobretot italiana, però cap amb obra fora de la península. **Bofill**, per contra, a la dècada dels setanta, amb poc més de trenta anys, era una figura emergent del panorama arquitectònic europeu amb grans encàrrecs tant en el seu país com a França. Com recordaven dos dels seus amics, **Oriol Bohigas** (1925-2021) i **Òscar Tusquets**, aquesta fulgurant trajectòria professional havia estat impulsada per uns pares que es desvivien per promocionar-lo i un fill que posava tot el seu geni per materialitzar-lo. Com el batejà l'escultor Xavier Corberó, jugant amb el cognom, era un Bon-fill. Es tractava d'una família culta de l'alta burgesia barcelonina que, com dirà el pintor Xavier Valls, pare del qual va ser primer ministre francès Manuel Valls (2014-2016): Allà on trobaves els Bofill tot prenia un altre caire: he conegut poca gent tan encantadora. La Maria Levi era una dona amb una personalitat captivadora igual que, a la seva manera, l'Emili.

Com hem vist, la peça clau era la mare, Maria Levi, jueva veneciana de seductora personalitat que estava en totes les iniciatives culturals barcelonines. Tant és així que una patum de la cultura catalana com Josep Maria de Sagarra li va dedicar un tercet: Tu tens dos ulls que son ònix en flama / Tu pots mirar les coses amb el cor / Perquè portes el cor a la mirada. A ella se sumava el pare, Emilio Bofill, doctor en arquitectura i gerent d'una empresa constructora de prestigi. A l'empenta d'un, els contactes de l'altre i el treball a l'ombra de la germana Anna la seva precocitat va despertar el recel del panorama arquitectònic barceloní.

En paraules de **Tusquets**: ***Ricardo Bofill** era a principios de los años sesenta un joven arrogante que inevitablement tenía que provocar nuestra envidia. Mientras nosotros, aún en la Escuela de Arquitectura, nos debatíamos con asignaturas como Arquitectura Legal*

ricardo bofill

in memoriam

*o Cálculo de Instalaciones, él -apenas un año mayor- ya hacía obras. Tusquets es refereix als edificis d'habitatges del carrer J. S. Bach de Barcelona que, segons recorda, no despertava el mateix entusiasme en **Federico Correa**, amb el que treballava d'ajudant: *no entendía cómo un experimento tan sobado podía causar tanto revuelo, que todo tenía que deberse a la persuasiva campaña de relaciones públicas promovida por el padre de **Ricardo, Emilio**.**

L'empenta de **Bofill** no va necessitar ni tan sols del títol d'arquitecte. Havia començat els estudis a **Barcelona** i, després d'alguna topada amb la policia franquista, els pares l'enviaren a **Ginebra**, aprofitant que havia estudiat al Lyceé Français. No va durar gaire i al principi de la dècada dels seixanta ja estava de tornada per encetar una reeixida carrera amb els primers encàrrecs a l'estranger com ara els d'**Andorra**.

LES OBRES ANDORRANES

Deixant a banda la possible participació en la planificació volumètrica dels **habitatges de la CASS a Prada Casadet** (1983) -per no haver trobat res més que les indicacions de **Pere Aixàs**- els dos grans projectes de **Bofill** al nostre país han estat el **Santuari de Nostra Senyora de Meritxell** i el **complex turístic de la Comella**. A través d'ells podrem resseguir la visió arquitectònica i urbanística del famós arquitecte en aquelles dècades.

SANTUARI DE NOSTRA SENYORA DE MERITXELL

Els primers treballs de **Ricardo Bofill** a **Barcelona** eren exemples del que s'ha denominat **Escola de Barcelona**. Les **cases del carrer J. S. Bach, del carrer de Nicaragua** i de la **plaça Sant Gregori** eren hereves del **Moviment Modern**, quelcom que transmetien professors de l'Escola d'Arquitectura com **Coderch, Sostres, Correa, Milà, Bohigas...** Ara bé, les següents obres com ara **La Manzanera a Calp** o el famós **Walden 7 de Sant Just Desvern** van tendir a l'exabrupte formal i,

ricardo bofill

in memoriam

amb els encàrrecs gals, va derivar en l'exabrupte estilístic. **Bohigas** dirà: a França, en **Bofill** ha aconseguit la paròdia més estranya -més oportunista i més intel·ligent- d'allò que els ignorants en diuen arquitectura "clàssica": Marne-la-Vallée, Montparnasse, Montpeller, etc.

Les tres fases inicials de Bofill: 1. Escola Barcelona: Ex. Edifici de vivendes al carrer S. J. Bach de Barcelona (Pinterest); 2. Exabrupte formal: Ex. Walden 7 a Sant Just Desvern (Boluddhabcn.com) ; 3. Exabrupte estilístic: Ex. Les Espaces d'Abraxas a Marne-la Vallée (arcdaily.com).

ricardo bofill in memoriam

Per **Bohigas** aquesta deriva revisionista tenia, doncs, un rerefons oportunista que va poder comprovar fefaentment el 1985 en la presentació de l'obra de **Tom Wolf**: From Bauhaus to our house al COAC quan Tusquets va dir: Això de l'arquitectura, aquests darrers anys s'ha convertit en una successió de competències. És com si hi hagués només una barca on hi caben 30 passatgers. O ets a la barca o t'ofegues. Avui, per fer alguna cosa important, encara que sigui a Hostafrancs o a Torelló, cal estar en aquesta limitadíssima barca internacional, en la qual, per cert, és molt difícil d'entrar-hi si no ets un postmodern bel·ligerant¹.

L'afirmació de **Tusquets** feina temps que **Bofill** la tenia clara i, per això, era l'únic espanyol a la "nau" arquitectònica internacional. De fet el mateix 1985 el seu conjunt **Les Espaces d'Abraxas** a Marne-la-Vallée, París, va servir d'escenari a la distòpia **Brazil de Terry Gilliam** -antic component de **Monty Python**- i, el 2013, a la segona entrega de **The Hunger Games: Catching Fire**.

El projecte del **Santuari** va tenir un desenvolupament ben curiós que hem intentat explicar en l'article **Cronologia d'un projecte: el Santuari de Nostra Senyora de Meritxell** (vegeu article en el blog de la nostra web). Recordem que abans del tràgic incendi de 1972 va haver-hi un concurs d'idees que no va tirar endavant, però que ja apuntava propostes que després van agafar força com ara el tema del llac. Després de la destrucció del temple, el **Consell General** va convidar a un grup d'arquitectes del qual va sortir un equip format per: el **Taller d'Arquitectura de Bofill**, el despatx **MBM de Bohigas** i els arquitectes locals **Pere Aixàs** i **Albert Pujal**.

¹ Vide nota 1

ricardo bofill in memoriam

La proposta que van presentar partia, segons ells, d'una idea fonamental que consistia en un recorregut monumental que unia, de cim a cim, els dos extrems de la vall. Sobre el riu es creava un llac amb un carrer-pont definit com: el nucli rellevant del conjunt. Al vessant de Meritxell i a tocar del poble es dibuixava el nou **Santuari**, travessat pel recorregut paisatgístic. Les runes del vell temple ni tan sols es dibuixaven quedant fora de l'eix monumental que es proposava.

Dibuix reproduït en el llibret del Patrimoni Cultural d'Andorra titulat *Conjunt històric de Meritxell* on s'intueix el passeig que connectava les dues vessants de la vall.

Tot plegat explica per què, en reduir-se el projecte a la necessitat bàsica: el **Santuari**, aquest té una disposició ben curiosa a un ull del qui no coneix la proposta global, però, perfectament comprensible resseguint els dibuixos que reproduïm més a baix. Per exemple:

1) **NOMÉS ES COBREIX LA PART CENTRAL DEL NOU TEMPLE.** Just aquella que quedava tallada per la primigènia *idea fonamental*: el **recorregut**. Si ens fixem en la caràtula (dibuix esquerre), que és ja del projecte final, la potent línia paisatgística continua present (fletxa vermella). Sense els antecedents diríem que ve de, no se sap d'on, travessa una mena de plaça porxada amb un corredor cobert i segueix sense límit. Sembla

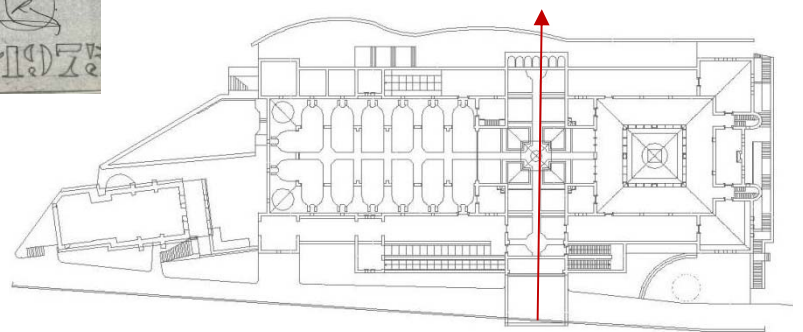
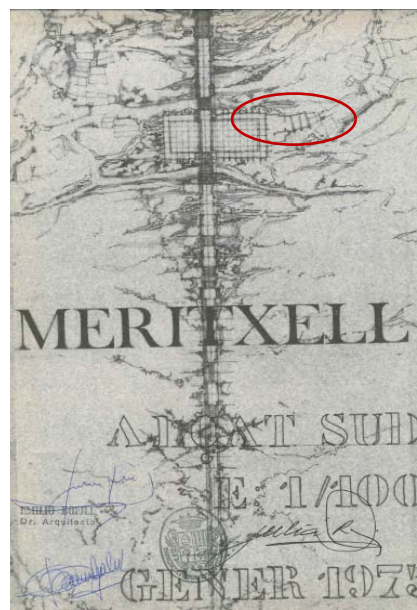

ricardo bofill

in memoriam

haver-hi algun tipus de construccions abans i després d'entrar a la plaça (rectangles negres). Si mirem la perspectiva general de la proposta inicial (dibuix cantonada superior) aquella estranya recta il·limitada queda explicada com l'eix monumental tan bàsic pels autors. Els rectangles comentats serien la torre que marca l'entrada i la torre que indica la sortida, en aquest cas el campanar. Si, finalment, veiem la planta actual (dibuix cantonada inferior) totes aquestes idees es concreten talment com si algun dia es continués amb el traçat lineal.

2) **S'ENTRA PER UN BRAÇ.** El rectangle del nou temple no té la seva entrada pels peus, just al costat de l'antiga església, quelcom que els posaria en relació creant una plaça compartida sinó, de nou, pel punt de contacte amb la línia monumental. Les runes del vell temple apareixen al costat amb la seva planta girada respecte a l'eix monumental quedant clar que no va ser el punt de partida.

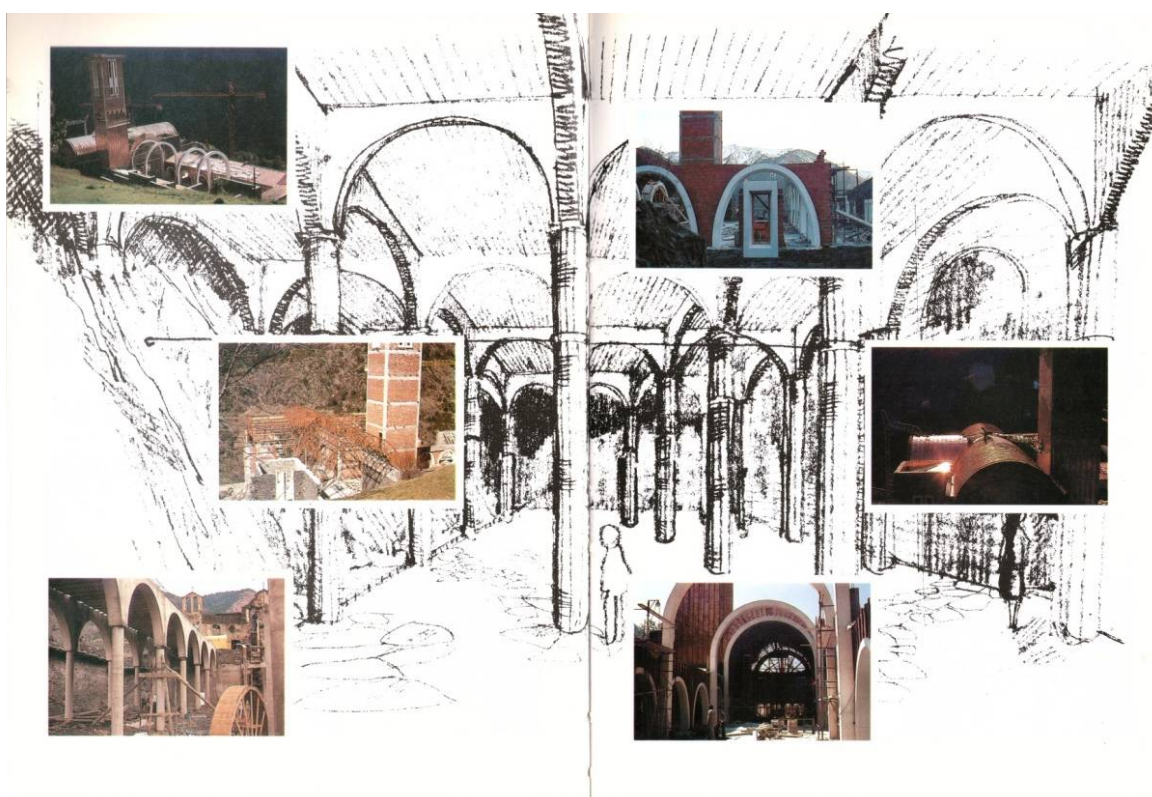
A l'esquerra caràtula del projecte final (Biblioteca del Consell General). A la dreta a dalt perspectiva de l'idea del projecte (fons Pere Aixàs) i a sota, planta actual feta pel nostre despatx amb el vell i el nou Santuari.

ricardo bofill

in memoriam

Els documentats de l'equip d'arquitectes es van presentar sota les sigles de tots ells però sempre amb **Bofill** al capdavant que, finalment, va desenvolupar el projecte en solitari² amb l'estimable ajuda d'**Yves Serra**. Les obres les va executar l'empresa **Construccions Mariné** que va fer un seguiment fotogràfic impagable que ens ha permès conèixer la materialització del Santuari.

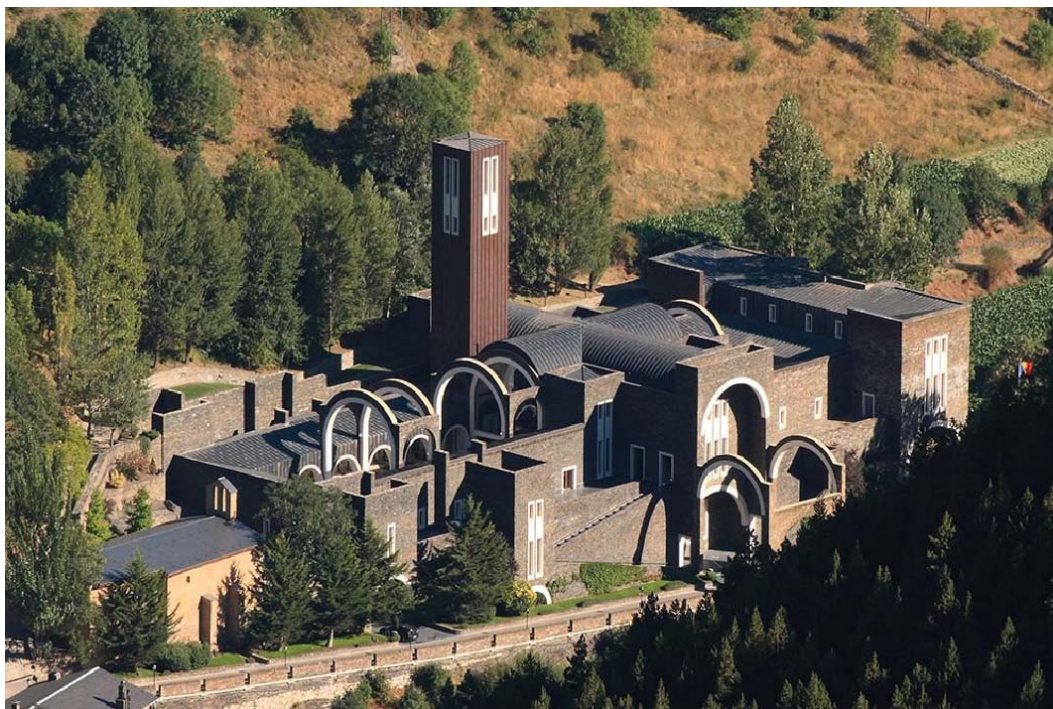

Fotografies de la construcció del Santuari del llibre *Construccions Mariné* 25è Aniversari, empresa a la que agraïm la informació.

² Pere Aixàs recorda perfectament com va presentar la renúncia per carta.

ricardo bofill in memoriam

Fotografia del conjunt del Santuari de Meritxell amb la reconstrucció de l'antic temple a l'esquerra i el nou Santuari a la dreta (andorraturime.ad).

El **Santuari de Meritxell** s'emmarca en el trànsit cap a la **Postmodernitat** d'en **Bofill**. Com pot veure el que visiti el Santuari s'empren elements que ens recorden el **vocabulari romànic** com l'arc de mig punt, la volta correguda o la volta per aresta. També hi trobem **arcs parabòlics** que res tenen a veure amb aquest estil, però que avui, mancats de cultura històrica, passen com a coetanis sense que sobtin a ningú. Tampoc sembla sorprendre l'esveltesa dels arcs aïllats quasi lamel·lifformes quelcom impossible en la construcció tradicional.

Queda clar que són referències visuals d'un romànic poc andorrà ja que de voltes de mig punt al país poques i d'aresta cap. El magnífic reportatge fotogràfic de **Construccions Mariné** també ens fa veure que es tracta de jocs formals sense utilitat estructural, talment com un *atrezzo*. En definitiva, la construcció concreta va ser com qualsevol altra de l'època - estructura de formigó, parets de tancament ceràmiques, peces prefabricades...- però l'aspecte final té regust de passat³.

³ La estètica retro-futurista que cercava Terry Guillian en *Brazil*, (la satírica pel·lícula inspirada en el 1984 de Georges Orwell), va trobar en Les Espaces d'Abraxas a Marne-la-Vallée de Bofill l'escenari perfecte. Altres

ricardo bofill

in memoriam

Bofill no va tornar a emprar aquest referent estilístic essent, en aquest sentit, la primera i l'última obra que visita el romànic ja que, tot seguit, es va decantar per **classicisme** com veurem a continuació en el **complex turístic de la Comella**.

EL COMPLEX TURÍSTIC DE LA COMELLA (1987)

Una de les crítiques més esteses a l'urbanisme del **Moviment Modern** ha estat la pèrdua de forma i de significat de les noves ciutats. Es projectaven esvelts blocs autònoms en indrets indefinits que van acabar sent zones marginals sense cap atractiu. No es feia ciutat sinó barris dormitoris amb les conseqüències socials que hem vist en els extraradis europeus. Mancaven d'espais de trobada, de relació, de gaudi, és a dir, els elements de la ciutat tradicional: **carrers, passejos i places**.

Maqueta de la *Ville Radieuse* (Pinterest) de **Le Corbusier (1933)** per a París on proposava arrasar amb el centre i generar una retícula de gratacels sobre illes verdes. Aquesta idea va tenir molta influència en el urbanisme occidental de postguerra. Jane Jacobs en el llibre *The Death and Life of Great American Cities* (1961) posarà el dit a la nafra al dir que la seva gran escala inhumana i els espais buits acaben amb l'atractiu d'una gran ciutat.

pel·lícules com la segona trilogia de *Star Wars* (1999-2005) també s'inspiraran en aquesta recerca d'evocacions del passat.

ricardo bofill

in memoriam

Ricardo Bofill va entrar en el debat urbanístic europeu proposant grans conjunts edilicis dintre dels quals hom trobava tots els elements de la ciutat formalitzada: **eixos, simetries, recorreguts...** i, fins i tot, un estil reconeixible: el **neoclàssic**. Un exemple paradigmàtic que explica perfectament aquesta concepció urbanística va ser **el complex turístic de la Comella**.

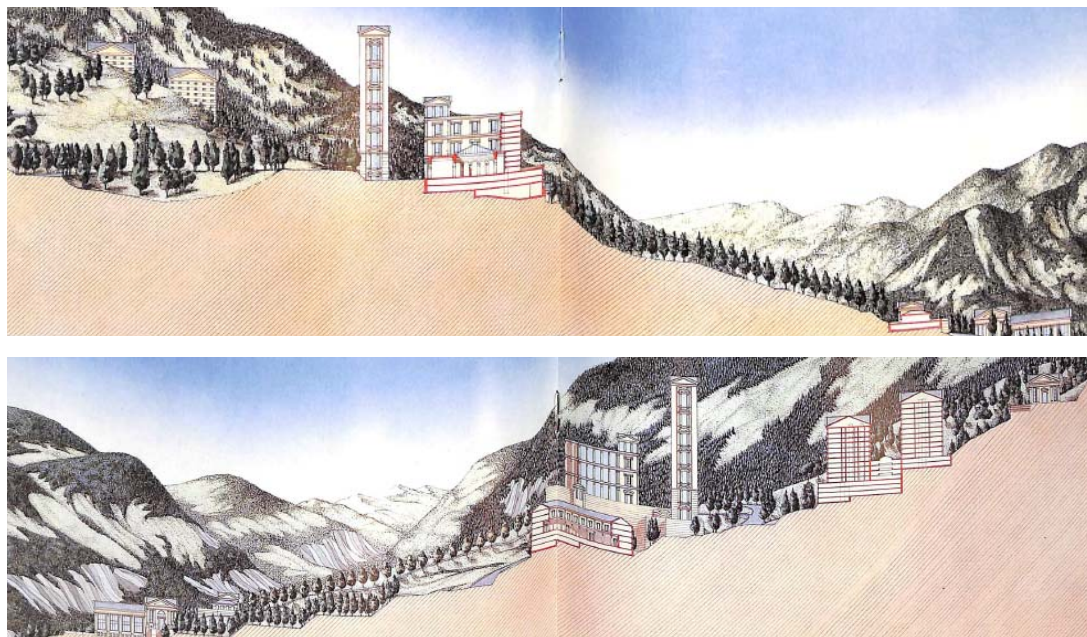
Bofill ho deixava clar en la introducció de la publicació del projecte -que amablement ens ha deixat consultar **Joan Lluís Ayala de l'Arxiu Comunal d'Andorra la Vella**⁴- quan deia: *...Els problemes que sempre m'ha interessat més són els que presenta el tema de la ciutat urbana. He defensat contínuament la ciutat com a lloc de trobada i centre de la nostra civilització, malgrat els problemes que acostuma a generar... la ciutat es fa fonamentalment d'espais públics, de carrers, de places i parcs. La ciutat es fa a partir de teixits continus condicionats pel comerç i pel mode de vida dels seus habitants. La ciutat ha de viure en si mateixa barrejant les seves funcions, creant una mescla d'usos diferents... les intervencions decidides, ràpides, fortes i puntuals són capaces de transformar positivament l'estructura de la ciutat i de crear novament riquesa.*

En el cas de **la Comella** hi havia la intenció comunal de generar un centre urbà de bell nou connectat amb el nucli existent per carretera i telefèric. Serviria per expandir la ciutat, generar noves activitats econòmiques -salut, ensenyament, centre de negocis, congressos...- i una nova estació d'esquí. La dificultat topogràfica de l'indret no va permetre les propostes contundents de **Bofill** i de fet en la publicació comentada ja diu: *...tenint en compte el caràcter particularment abrupte de les muntanyes d'Andorra, és essencial desenvolupar idees arquitectòniques amb la major disciplina pel que fa a l'adaptació topogràfica. En cas contrari, el projecte serà excessivament costós i de mal realitzar.*

⁴ Per més informació de la publicació del projecte veure: J. L. Ayala, *La Comella. El Futur, avui. El projecte de Ricard Bofill per a Andorra la Vella*, El document del mes de l'arxiu comunal d'Andorra la Vella, desembre 2017.

ricardo bofill in memoriam

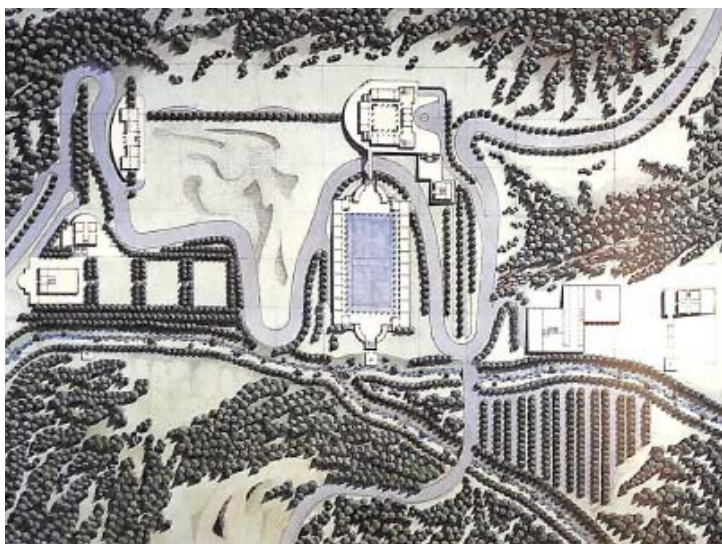
Seccions del complex de la Comella on queda palès l'orografia accidentada. Fons Arxiu Comunal d'Andorra la Vella.

Si, per exemple, comparem el districte d'**Antigone** a Montpel·lier amb el complex de **la Comella**, es veu com en aquest no es donar la mateixa rotunditat geomètrica i, per tant, no té la potència del barri francès. L'eix central i la simetria especular d'**Antigone** són impossibles en terrenys tan abruptes. **Bofill** resol el problema disgregant les peces, quelcom que no feia, però aquí, la topografia manava. El màxim que pot formalitzar és un centre, amb un eix paral·lel a les corbes de nivell, i la resta de peces les disposa com bonament pot.

ricardo bofill

in memoriam

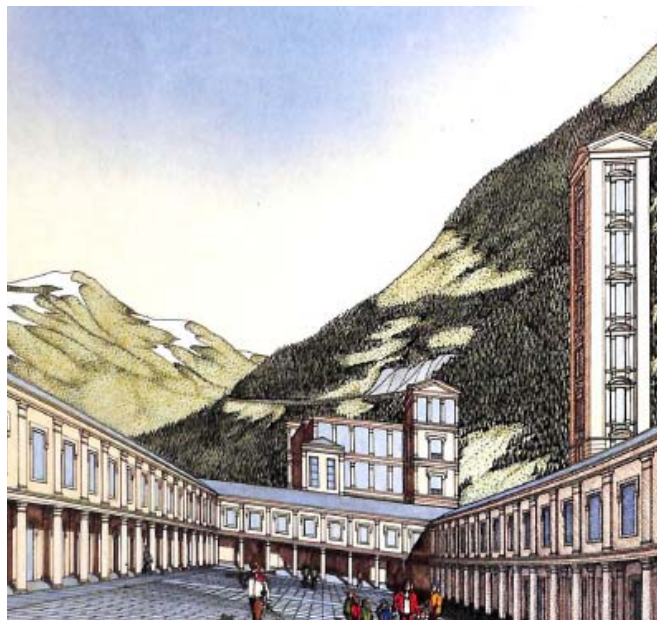

Antigone a Montpellier i la Comella a Andorra la Vella. Queda clar la importància de la topografia en la resolució de la implantació. RicardoBofill.com i Arxiu Comunal d'Andorra la Vella.

El centre que estructura **Bofill** està format per una plaça porticada de planta rectangular lligada, a través d'un arc de triomf, a un centre de congressos i tot plegat presidida per una torre. Una alineació de peces arquitectòniques reconeixibles que, però, queda diluïda per la magnitud de la vessant.

ricardo bofill in memoriam

Vista frontal del conjunt on quedar palès que la natura pot amb l'arquitectura. Vista de l'interior de la plaça. Arxiu comunal d'Andorra la Vella.

Pel que fa al llenguatge que ha emprat **Bofill**, després de l'èxit dels seus treballs francesos, ja s'havia decantat pel **neoclassicisme vuitcentista**, tot i que era quelcom aliè al país. Ho va deixar escrit en el llibret de presentació del projecte: *...Es va decidir que, per a un centre urbà d'aquestes característiques, l'estil havia de ser culte, modern, sofisticat i transeuropeu. No es podia caure en el regionalisme o el folklorisme o imitar les construccions muntanyenques, essencialment populars.*

Curiosament, pocs anys abans, s'havia portat endavant una operació d'eixample urbana, també de nova planta, intentant reproduir referents existents però, aquest cop, mirant cap a l'arquitectura tradicional: **la pleta d'Ordino** (**A. Pujal i R. Ribalta**, 1980). Mateixos propòsits amb llenguatges diferents.

Gualbert Osorio, corresponsal del diari espanyol **La Vanguardia**⁵, escrivia en les pàgines de cultura que a alguns dels assistents a la presentació del projecte li va semblar com quelcom *montserratí*. La referència al monestir benedictí devia venir de l'aspecte classicista que va adquirir l'abadia després

⁵ La Vanguardia, 11 de gener de 1988. Ens hem assabentat d'aquesta crònica periodística gràcies a Andrés Luengo.

ricardo bofill

in memoriam

de la intervenció, a principi del segle XX, de **Josep Puig i Cadafalch**⁶ (1923-1930) immers de ple en el **Noucentisme**.

El **complex de la Comella** no es va tirar endavant i no sabem si **Bofill** va quedar content del projecte ja que, a diferència del **Santuari**, no apareix en la seva plana web (ricardobofill.com) talment com si no hagués existit.

En tot cas la proposta andorrana era un exemple més de la seva manera de veure el creixement urbà. Va voler combatre la impersonal proposta del **Moviment Modern** amb importants entitats formalitzades que superessin l'estesa anodina d'edificis aïllats. Per alguns dels seus detractors el problema ha estat que els seus *districtes* tornen a ser ens autònoms deslligats de la ciutat. Es canviava d'escala, d'estructura i d'estil arquitectònic, però no es resolia el problema. Per gent com Bohigas⁷ el camí calia cercar-lo en la modernització de la morfologia tradicional com van intentar **Vittorio Gregotti** i **Alvaro Siza** en el IBA de Berlin (1981-1987), **Robert Krier** en Amiens (1987) o els mateixos **MBM** a la Vila Olímpica de Barcelona (1992).

RICARDO BOFILL
TALLER DE ARQUITECTURA
Director del projecte: Peter Hodgkinson
Arquitectes:
Nathalie Hollevoet, Patricia Padilha, Gregory Baird
Maquetes d'estudi: Carles Martínez
Maqueta: Josep Mohedano
Reprografia: Josep M.ª López-Petit
Secretaria: M.ª Jesús Oyaga

Presentació
La Mercantil Arquitectònica, S.A.
Fernando Trueba, Josep Lloberas
Disseny i coordinació de l'exposició: Bartomeu Cruells
Marcs: Ramona Adzerias
Fotografies: Sabaté, Miracle
Laboratori: Clickflash, Manual color.
Projecció Laser: Kremesa
Impressió: Litografia Rosés
Fotocomposició: Tecfa®
Gravats: Fimar
Video
Realització: Josep M.ª Aragonès, Joaquim Figueras
Helicòpter: TAF
Estudis: Filmтел

⁶ Per saber de l'obra andorrana de Puig veure al blog de la nostra web l'article *Josep Puig i Cadafalch a Andorra*.

⁷ Vide nota 1

ricardo bofill in memoriam

Les propostes de **Ricardo Bofill** solen ser documents molt elaborats i extraordinàriament ben presentats. Sempre es va rodejar de grans professionals de molts diversos àmbits: filòsofs, poetes, cineastes... En el cas del complex de la Comella (reproduït a sobre) podem destacar el seu director **Peter Hodgkinson**, arquitecte i bateria de jazz anglès veritable mà dreta de **Bofill** i, en la part audiovisual, **Fernando Trueba** que, tal com va apuntar **Albert Villaró** a **J.L. Ayala** podria tractar-se del famós cineasta espanyol. Com diu **Tusquets**: *Lo he afirmado en repetidas ocasiones: considero a Bofill un genio, aunque no sepa muy bien de qué disciplina*⁸.

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

T. +376 869 558 . www.enricdilme.com

Av. Fiter i Rossell 109 . local 2
AD700 Escaldes-Engordany . Andorra

Escrit a Escaldes-Engordany, el dia que ens va deixar Ricardo Bofill

⁸ Vide nota 2